

Eğitimin Kimlik Arayışı

Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN

2. Baskı

Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN

EĞİTİMİN KİMLİK ARAYIŞI

ISBN 978-625-7880-71-8

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarına aittir.

© 2023, PEGEM AKADEMI

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. A.Ş.'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Bu kitap T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayinevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınevidir**. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taran-maktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere <http://pegem.net> adresinden ulaşılabilir.

1. Baskı: Ağustos 2020, Ankara

2. Baskı: Temmuz 2023, Ankara

Yayın-Proje: Şehriban Türüldür

Dizgi-Grafik Tasarım: Müge Kuyrukcu

Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık Reklam San Tic. Ltd. Şti.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/48 İskitler/Ankara

Tel: (0312) 341 36 67

Yayıncı Sertifika No: 51818

Matbaa Sertifika No: 47865

İletişim

Macun Mah. 204. Cad. No: 141/A-33 Yenimahalle/ANKARA

Yayınevi: 0312 430 67 50

Dağıtım: 0312 434 54 24

Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60

İnternet: www.pegem.net

E-ileti: pegem@pegem.net

WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN

İlk ve ortaöğrenimini Kahramanmaraş ve Ankara'da tamamladı. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Eğitim Yönetimi ve Teftişi Bölümünden mezun oldu. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsünde, aynı alanda, yüksek lisans ve doktora yaptı. 1997-2014 yılları arasında Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi ve Edebiyat Fakültesinde Araştırma Görevlisi, Yardımcı Doçent ve Doçent olarak çalıştı. 2014 yılında Kırıkkale Üniversitesine geçti. 2015 yılında profesör oldu. Hâlen Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Fakültesinde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Yurt içinde ve yurt dışında uzun ve kısa süreli görevlerde bulunan Aydoğan'ın, "Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri", "Eğitim ve Paradigma", "Kültür Temelli Eğitim", "Eğitimin Türkçesi", "Eğitimde Nezaket", "Bir Dava Adamı Nurettin Topçu", "Eğitimin Kimlik Arayışı" ve Afrika'da Sömürgecilik ve Eğitim (I, II, III) adlı kitaplarının yanı sıra ulusal ve uluslararası dergilerde yayımlanmış altmışın üzerinde kitap bölümü, makale ve bildirisi bulunmaktadır.

ORCID No: 0000-0002-5447-4741

ÖN SÖZ

Kimlik, kim olduğumuzla ilgili, bizi diğerlerine tanıtan özellikler bütünüdür. Kimlik olmadan var olunamaz. Kimlik, aynı zamanda, bize karşı sergilenecek olan tutum ve davranışların karşı tarafa deklare edilmesidir. İnsanlar gibi sistemlerin de kimlikleri olur. Eğitim sistemi, bu sistemler içinde en önemlisidir. Çünkü toplumdaki neredeyse herkesin içinde bulunduğu eğitimin, sahip olduğu kimliği toplumdaki bireylere kazandırmak gibi asli bir görevi vardır.

Eğitimimiz, uzun süreden beri, kimliğini aramaktadır. Türk eğitim sistemi bu amaçla yaptığı uzun soluklu yolculuğunda birçok ülkeye uğramış, o ülkelerin uyguladıkları modelleri kendine uyarlamıştır. Ancak eğitimimiz, bir arının içgüdüüne sahip olmadığından, aldığı nektarları bala çevirememiştir. Yani bu modellerden özgün bir model çıkaramamıştır. Çünkü en büyük yanılgısı olan “çözümü dışarıda arama” yanlışından kurtulamamıştır. Çağın gerisinde kalmayalım diye çırpınırken, çağın içinde boğulmuş ve kaybolmuştur. Böylece eğitimimiz ciddi bir kimlik ve benlik kaybına uğramıştır.

Eğitimimizin bu benlik ve kimlik kaybından kurtulması, bir başka ifadeyle çağın içinde kaybolmaması için kendi kimliğini yeniden inşa etmesi gerekir. Bunun yolu da, kendini bilmesinden ve kültürüne uygun eğitim yapmasından geçmektedir.

Üzülerek belirtmek gerekir ki, eğitimin kimlik arayışında henüz özgün bir çözüm bulunabilmiş değildir. Arayış devam etmektedir. Bu arayışın sonunda, eğitimin kimliğini kendi kültüründe bulması dileğimizdir. Bu çalışma, söz konusu dileğin gerçekleşmesi için atılan küçük bir adım olarak düşünülmüştür. Kitabın son okumasını yapan değerli meslektaşlarım Ali Taşa, Erdem Karataşa, Zeki Bilgili'ye ve Alaattin Ünver'e çok teşekkür ederim.

Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN

İÇİNDEKİLER

Ön Söz..... v

1. BÖLÜM EĞİTİMİN KİMLİĞİ

Eğitimin Kimliğini Oluşturan Temel Etkenler	1
Ciddiyet.....	2
Samimiyet.....	3
Ahlak.....	4
Merhamet	6
Sorumluluk.....	7
Eğitimin Kimliğinin Oluşmasında Sosyal Bilimlerin Önemi	10
Eğitimin Kimliğinin Oluşmasına Engel Olan Alışılmış Düşünceler	17
Evrensel Eğitim.....	17
Demokratik Eğitim.....	22
Eğitimin Kimliğinin Oluşmasında Kültürün Önemi	27
Eğitimin Kimliğinin Oluşmasında Ahlakın Konumu	30
Ahlak Nedir?	31
Ahlak Değişir mi?.....	35
Ahlak Eğitimi Nasıl Olmalıdır?	37
Eğitimin Kimliğinin Oluşmasında Öğretmenin Yeri	40

2. BÖLÜM TÜRKİYE’NİN EĞİTİMDE KİMLİK ARAYIŞI

Geçmişten Günümüze Eğitimin Kimliği.....	47
Osmanlı Devleti’nde Eğitimin Kimliği	47
Osmanlı Devleti’nde Eğitimin Kimlik Bunalımı.....	51
19.Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Eğitim.....	52

Osmanlı Devleti'nde Eğitimin Kimlik Değişimi	54
Türkiye'nin Eğitimde Kimlik Arayışı	58
Türkiye'nin Eğitim Kimliği Nasıl Olmalıdır?.....	60
Formal Eğitim Üzerine	64
Yetenek Üzerine	67
Uygulamalı Eğitim Üzerine.....	73
Kurumsallaşma Üzerine	78
Okullardaki Disiplin Üzerine.....	88

3. BÖLÜM GELECEKTEKİ EĞİTİMİN KİMLİĞİ

Geleceğin Eğitimine Ekonomik, Politik ve Teknolojik Bakış	96
Ekonomik ve Politik Yaklaşımlar: Eleştirel Pedagoji	97
Eleştirel Pedagojiye Eleştiri	104
Teknoloji Temelli Yaklaşımlar.....	106
Teknolojik Temelli Yaklaşımların Değerlendirilmesi	107
Türk Eğitim Sisteminin Geleceği.....	109
Yaygın/Zorunlu/Kitlesel Eğitim Yerine Profesyonel Eğitim....	109
Eğitim Hizmeti Sunma Alanlarının Genişletilmesi	112
Okulların Tematik Hâle Getirilmesi	112
Üniversite Eğitiminin Profesyonelleşmesi.....	113
Eğitim Üniversitesi	113

4. BÖLÜM EĞİTİMİN KİMLİK ARAYIŞI ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Eğitimin Kimlik Arayışı Üzerine Genel Bir Değerlendirme	119
Kaynakça.....	123

1. BÖLÜM

EĞİTİMİN KİMLİĞİ

Eğitimin Kimliğini Oluşturan Temel Etkenler

Bir ülkenin eğitiminden bahsetmek demek, aslında o ülkenin toplumundan bahsetmek demektir. Çünkü eğitim, toplumun minyatür halidir. Bu nedenle toplumun kaderi, çoğunlukla eğitimin de kaderi haline geliyor. Bu durum, tüm sektörler için geçerli midir? Mesela bir ülkenin sağlık durumu ile o toplumun sağlığı veya ekonomik durumu ile o toplumun refahı aynı mıdır? Aynı değildir. Çünkü bir ülkede ekonomi güçlü olabilir fakat o toplum aynı oranda güçlü olmayabilir. Ekonominin güçlü olması, üretim ve tüketimde adaletin sağlanmasıyla ilgili mesele değildir. Ekonomi, adalet sağlanmadan da güçlü olabilir. Ekonomik olarak güçlü olan ama toplum olarak güçlü olmayan birçok ülkenin (örneğin Hindistan) olması bu nedenledir.

Yine, sağlık sektörü gelişmiş olabilir ama o toplum sağlıklı olmayabilir. Sağlık sektörü iyi ancak pahalı olan bir toplumda (mesela ABD), bireylerin bundan yeterince yararlanamaması pekâlâ mümkündür. Fakat bu durum eğitim için geçerli değildir. Çünkü eğitim, ekonomi ve sağlık gibi toplumun somut haliyle ilgilenmez, o daha çok zihinlerle ilgilenir. Gelişmiş bir zihne sahip olan toplumların eğitimi de gelişmiş olur veya eğitimi gelişmişse o toplum da gelişmiş olur. Ülkeler kurulduktan veya devrimler yapıldıktan sonra ilk el atılan alanının eğitim olması bu nedenledir.

Eğitimi toplumun kaderi yapan şey, ona kimlik vermesidir. Toplum da eğitimin kaderi yapan şey, ondan kimlik almasıdır. Peki, kimlik nedir? Kimlik ile ilgili çalışmalar¹² kimliği, bireyin (toplumun) diğer kişilerden (toplumlardan) ayırt edici özelliklerinin bütünü olarak tanımlar. Bunun toplumsal ifadesi ise kültürel kimliktir. Kültürel kimlik, bireyin yaşadığı toplumun kültürüyle sosyolojik, ekonomik, tarihi, ahlaki ve psikolojik olarak bağlantısını ifade ettiği gibi diğer ülkelerden ve toplumlardan da farkını, ayırt edici niteliklerini ortaya koyar. Bireye ve topluma kimlik veren eğitimin kendisi de kimliğini o toplumun kültüründen alır. Kültürün ana belirleyicisi ise tarih ve inançlardır.

Peki, eğitim sistemimizin kimlik problemi var mıdır? Elbette vardır. Bunu, eğitimimizin amacından, yetiştirdiği insandan, önceliklerinden anlayabildiğimiz gibi özellikle de insanımızın tarihsel ve kültürel bağlarından kopuşundan anlamak mümkündür. Bu kopuş, kimlik problemini ortaya çıkarmıştır. Böylece *ciddiyet*, *samimiyet*, *ahlak*, *merhamet* ve *sorumluluk* gibi eğitimin kimliğini gösteren temel insan nitelikleri kaybedilmiştir. Bu nitelikler, aynı zamanda, eğitim sistemine kimlik kazandıran temel etkenler olarak düşünülmelidir.

Ciddiyet

Eğitime kimlik kazandıran niteliklerden biri ciddiyet sahibi olmaktır. Ciddiyetsizlik, esasında amaç, değer ve ideal yoksunluğudur. Ciddiyet ise bunlarla var olmak ve bunları yeniden var etmektir. Tarih, ideal sahibi olmayan kahramanı, amacı olmayan bir hükümdarı, değer aşılamaayan bir eğitim sistemini bünyesinde barındırmamıştır. Bugün bizim birinci sorunumuz ciddiyetsizliktir. Yani amaç, değer ve ideal yoksunluğumuzdur. Ciddiyeti sağlamanın yolu da, bu üçüne anlam yüklemekle mümkündür.

1 B. Güvenç (1993). *Türk kimliği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

2 N. Bilgin (2007). *Kimlik inşası*. İzmir: Aşına Kitaplar.

Ciddiyeti sağlamanın birinci aşaması amaçlı yaşamayı öğretmektir. Amaç, insan ve hayat için en yüce olan değerleri var etme yolunda çabadır. Örneğin zengin olmak, mevcut durumunu korumak veya güvenli bir hayat düşlemek... Zengin olmayı amaç edinen kişi, zengin olmak için elinden geleni yapar. Her fırsatı, kendisini amaca götüren vasıta olarak görür. Her şey ve herkes onun için bir araçtan ibarettir. Dolayısıyla bu tür işleri amaç haline getirmemek gerekir.

Ciddiyeti sağlamanın ikinci yolu değerdir. Önemli olan ile değerli olan aynı şey değildir. Bürokrasi kişiyi önemli yapabilir ama değerli yapamaz. Çünkü değer, kişinin kendi kendisine verdiği; önem ise başkalarının size verdiği bir kıymettir. Önemlilik sizi başkalarının gözünde (geçici süreliğine) ciddiyet kazandırırken, değer sizin kendinize kazandırdığınız bir kıymet olduğu için sizin kendinize karşı saygınızdır. Eğitim sistemleri kişileri önemli değil, değerli kılmağa mükelleftir. Ciddiyeti sağlamanın üçüncü yolu ise ideal sahibi olmaktır. İdeal, amacın ve değerın üstüne bina edilir. Değerli olmanın ideali, ideali olmayanın değeri olmaz. Ayrıca her ideal sahibi, amaçlı bir kafadır. Bu nedenle ideal, amacın ve değerın üstünde, en yukarıdadır. Sonuç olarak idealistler, aynı zamanda ciddiyet sahibi insanlardır. İnsanlar ciddiyet sahibi olmayı ailelerinden, yetiştiği iklimden öğrenebilirler. Ama okulun varlık nedeni, bu asaleti çocuklara / gençlere / insanlara vermek ve aşılmasıdır.

Samimiyet

Eğitimin kimliğini oluşturan etkenlerden ikincisi samimiyettir. Samimiyet, kendini bilmek, olumlu taraflarını geliştirmek, olumsuzlarını görebilmek ve onlara isyan edebilmektir. İnsan iyi ile kötüyü potansiyel olarak taşır. İyiliği çabasız, kötülüğü meşakkatli olarak ortaya çıkarır. İnsan kendine kördür lakin vicdanının baskısı altındadır. Vicdan, insanın içindeki mahkemenin adil bir hâkimidir. Hâkim, onun körlüğünü ortadan kaldırmalıdır. İşte samimiyet bu hâkimin sözlerini dinleyebilmektir. Bundan dolayı rahatlıkla söylenebilir ki tüm vicdanlılar samimi, tüm samimiler vicdanlıdır.

İşte eğitim, insanı vicdanın emrine sokabilme çabasından ibaret bir süreçtir. O süreçte insan, vicdanının emriyle olumlu yönlerini sergileyecek, olumsuz yönleriyle savaşıacaktır. Bu sürecin sonundaki galibiyet, bağımsız bir zihin ve kişilik olacaktır. Bu zihin ve kişiliğin kavgası kendi içine dönüktür: Kendini sürekli sigaya çeker, olumsuz yönlerini tespit ederek, onları düzeltmeye çalışır. Nurettin Topçu'nun³ ifadesiyle isyan ahlakını geliştirir. Suçu kendisinde arar, en azından suçtan payını alır.

Ahlak

Eğitimin kimliğini oluşturan esas unsurlardan bir diğeri ise ahlaktır. Ahlak, bir disiplin içinde, ilkelerle düşünme ve yaşamadır. Düzenlilik demek olan disiplinin bir idealle bağlantısı kurulmadığında onu yaşatan duygu korku (saygı); bir idealle bağlantı kurulduğunda ise onu yaşatan aşktır (inançtır, tutkudur, sevdadır, sevgidir). Olması gereken ahlakın kaynağının korkudan çok aşk (inanç) olmasıdır. Ancak bu her zaman mümkün olamamaktadır.

Günümüzde ahlaklı bir ateist, ahlaksız bir dindar olabilmektedir. Bunun nedeni, korkudan kaynaklanan, ama bir süre sonra alışkanlığa dönüşen disiplinle, bir inançtan (idealden) kaynaklanan ahlakın temellerinin farklı olmasıdır. Eğer bir dindar inancını idealize etmemişse ahlaksız olabilir, bir ateist korkunun (sonra saygının, ardından alışkanlığın) tesiriyle ahlaklı olabilir. Açıkçası dindarın ahlakından, dindar olmayanın disiplininden bahsetmek daha doğru olacaktır.

Kimi seküler ülkelerde insanların disiplinli yaşamı bize ahlak gibi gösterilse de ahlakın kaynağının din ve kültür olduğu gerçeği bu ayrımı zorunlu kılar. Bunu Kant'ın bakkal örneğiyle açıklamak mümkündür⁴: Buna göre bir bakkal, müşterilerini kandırması duru-

3 N. Topçu (2014). *İsyan ahlakı*. (Çev: M. Kök, M. Doğan). İstanbul: Dergâh Yayınları.

4 I. Kant (1995). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi* (Çev. İoanna Kuçuradi). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu

munda, insanların bunu duyacağını, bir süre sonra insanların kendisinden alışveriş yapmayacaklarını, bunun sonucunda ise kazancının azalacağını (belki iflas edeceğini) düşünür. Bakkal bu duyguyla müşterilerini kandırmaz. Kant'a göre bakkalın bu davranışı, ahlaklı bir davranış değildir. Çünkü bir eylemin ahlaklı olabilmesi için salt ödev duygusundan kaynaklanmış yani vicdanen ve niyet olarak bakkal sadece "insanlar kandırılmamalıdır" diye düşünerek eylemde bulunursa ahlaklı davranmış olacaktır. İşte bu duygu dinden ve kültürden kaynaklanır.

Bir başka ifadeyle ahlak, toplumsal yaşamın düzenini sağlayan bir duygu ve eylem biçimi olduğundan, bunun öğretilmesi gerekir. Çünkü ahlak, Müftüoğlu'nun⁵ ifadesiyle "*insanın kendisinin maruz kalması halinde hoşnut olmayacağı bir fiili başkasına yapmaktan uzak durma halidir*". İnsanlar büyüdükçe ahlakı öğrenmelidir. Ahlak bebekler ve çocuklar için değil, yetişkinler içindir. Biz yalnız başına ahlaklı olmayız. Mesela evde kimse yokken ahlaklı bir şekilde televizyon seyretmeyiz. Çünkü bizi tek başınayken kontrol eden hayâ, toplum içindeyken kontrol eden ise ahlaktır. Bu nedenle ahlak öğrenilen bir şeydir.

Aile başta olmak üzere herkesin sorumluluğunda olan ahlak eğitiminin yapıldığı en önemli yer ise okuldur. Ebeveynler çocuklarına ailenin dışındaki kişilerle ilişkisini düzenleyen dar kapsamlı bir ahlak eğitimi yaparak ahlakın temellerini atar. Okul ise geniş kapsamlı bir ahlak eğitimi yapar, ahlakı çeşitlendirir. Çünkü okulun hedefi toplumdur. Öte yandan okul, ailenin attığı ahlak temelini üstüne çeşitli ahlaki düşünce ve eylemler sunar. Örneğin çocuk evde odasını temiz ve düzenli tutmayı öğrenirken, okulda sokağı (çevreyi) temiz ve düzenli tutmayı öğrenir. Bu nedenle okullar, öğrencilerine bir disiplin içinde düşünmeyi ve yaşamayı öğretmelidir. Bunun da yolu eğitimin ciddiyetle ele alınması ve disiplinli bir şekilde yürütülmesinden geçer.

5 F. Müftüoğlu (2004). *Maarif meseleleri*. İstanbul: Ötügen Yayınları.

Merhamet

Merhamet başkasını düşünmek, insanları düşünerek yaşamak demektir. Merhameti, pasif bir duygu olan acımaya hasretmemek gerekir. Çünkü merhametin acımdan farkı, acımanın bir duygu, merhametin ise bir eylem olmasıdır. Merhamet, merkeze başkalarını koymaktır. Diğer insanların öncelikli olmasıdır. En basit ifadeyle, çöpü etrafa değil, çöp kutusuna atmaktır. Çünkü çöp kutusuna atılmayan çöp, başkalarını rahatsız eder. İşte bu başkasını rahatsız etme duygusu merhamettir. İslam Peygamberinin ünlü deyişi, merhametin hayatın merkezine koyulması gerektiğini açıklar: “Komşusu aç iken tok yatan bizden değildir”. Bu hadiste üç önemli kavram vardır: Komşu, aç olmak ve bizden olmamak. Anlaşılacağı gibi komşunun kim olduğunun bir önemi yoktur. Yani Müslüman olması ya da olmaması, zengin ya da fakir olması, iyi veya kötü olması vb. Sadece komşu olması, bizim onu dikkate almamız için yeterlidir.

Öte yandan komşu algısını da genişletmek gerekir. Yani evimizin yanındaki evde oturanlar komşumuz olduğu gibi, iş yerinde beraber çalışılan arkadaşlar, otobüsle eve giderken yanına oturlan tanımadığımız kişiler, sokakta birlikte yürüdüğümüz herhangi bir insan da komşu kategorisindedir. İşte bizim bu insanları düşünerek yaşamamız gerekir. Yani beraber çalıştığımız insanları, iş çıkışı eve gitmek için bindiğimiz otobüsteki insanları, sokakta yürüyen diğer insanları nasıl rahat ettirebiliriz diye yaşamamız gerekir. Çünkü merhamette asıl olan ötekidir, başkasıdır. Hadisteki aç olmak deyişi biyolojik aç olmak olarak anlaşılacağı gibi, kültür, düşünce, bilgi, fikir, doğruluk, güzellik vb. açlığı olarak anlaşılmalıdır. Çünkü merhamet düşüncesinde birinin bilgi açlığı da pekâlâ mümkündür. İnsanlar her şeyi bilmeyebilirler. Bazen bu bilgi eksikliği ölümcül hatalara da yol açabilir. İşte böyle birine şahit olan birinin o kişiye bilgi vermesi gereklidir. Üçüncü önemli kavram ise “bizden değildir” kavramıdır. Bizden kasıt Müslümanlardan olmaktır. Yani bir Müslüman gerekli ibadetleri yapsa da, komşusu aç iken tok yattığında dinin dışına çıkmış olacaktır. İşte merhamet, kişiyi toplum içinde tek başına

hareket etmeye zorunlu kıldığından bağımsız yapar. Aksi durumda insan sadece kendini düşünecek, başkalarının yardım etmesini bekleyecektir. Bu ise bağlı kişiliktir. İşte bu merhamet, eğitime kimlik kazandıran en önemli etkenler arasındadır.

Sorumluluk

Eğitim kimliğinin oluşmasına katkı sağlayan önemli unsurlardan biri de sorumluluk duygusudur. İnsan sorumlu oldukça hem kendisini hem yaşadığı toplumu sağlıklı kılar. Sorumluluktan kaçtıkça hem kendine hem de diğer insanlara sorun çıkarır. Sorumlu olmamak, sorunlu olmaktır. Merhametli oldukça sorumluluk duygusu, sorumluluk taşıdıkça merhamet gelişir. Merhametin doğal sonucu olan sorumluluk duygusu geliştirilebilen bir duygudur.

Sorumluluk duygusu gelişmiş birey, bağımsızlığını da ilan etmiş demektir. Çünkü sağına ve soluna bakmadan yapılması gerekeni yapmaya alışmış bir kalp taşımaktadır. Sorumluluğun kalplerde yer edinmesi sözle değil eylemle mümkündür. İnsan küçük yaşlardan itibaren genişleyen dalgalar misali sorumlu olmaya alıştırılmalıdır. Bu nedenle çocuklara 4-5 yaşından itibaren sorumluluk verilmelidir. Okulda ise neredeyse tüm yapılacakların öğrenciler tarafından yapılması sağlanmalıdır.

Sonuç olarak bir ülke eğitimiyle, bir eğitim öğretmeniyle, bir öğretmen idealiyle var olur. İdeal yoksa öğretmen yoktur, öğretmen yoksa eğitim yoktur, eğitim yoksa aslında öyle bir ülke yoktur. Bir ülkeyi, ülke yapan, onun bağımsızlığıdır. Bir ülke ne kadar maddi refaha ve nicelik olarak hedeflerine ulaşırsa ulaşsın, eğer içinde yaşadığı insanlar, özgün düşünce ve eylemlerden yoksunsa ve bir ideale sahip değilse, o ülke bağımsız değil, bağlı bir ülkedir. Bu nedenle eğitimin (okulun) ilk hedefi, ideal sahibi bireyler yetiştirmesidir. Ancak elbette ideal, kültürel dinamiklerden neşet etmelidir. Aksi takdirde o bir ideal değil, bir sömürge aracıdır.